

FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏNİN QƏZALİ YARADICILIĞINDA İNİKASI

Bəhruz GÜLMALIYEV,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı,

gulmaliyev.behrur@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: fəlsəfə, elm, din, siyasət, əql.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: философия, наука, религия, политика, разум.

KEY WORDS: philosophy, science, religion, politics, reason.

İmam Qəzali kimi tanınan Əbu Həmid ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali 1058-ci ildə Xorasanın Tus şəhərində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından atasını itirən Qəzali atasının onu əmanət etdiyi dostu Yusif Nəssacdan təhsil almışdır. Qəzali bu şəxsin yanında rasional biliklərdən daha çox ümumi məlumatlara yiyələnmişdir. Daha sonra Cürcana gedərək Əbul-Qasım əl-İsmaildən dərs almışdır. Buradan isə Nişapura getmiş və dövrünün şöhrətli alimi İmamul-Harameyn əl-Cüveynidən kəlam, fiqh üsulu və məntiq elmlərini öyrənmişdir. Bu ustadın ölümündən sonra isə Səlcuqlu vəziri Nizamülmülkün yanına gedərək orada vəzirin hörmətini və təqdirini qazanmış, 1091-ci ildə Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinə müəllim təyin edilmişdir. Filsofa dinin sütunu mənasında “Zeynəddin” ləqəbi verilmiş, həmçinin dinin yeniləyicisi mənasında “Qəzali mücəddin” adlandırılmışdır.

Qəzali Şam, Qüds, İsgəndəriyyə, Qahirə, Məkkə və Mədinəyə səfər etmişdir. Daha sonra vətəninə qayıdan filosof burada dərs demiş və 1111-ci ildə 52 yaşında vəfat etmişdir.

O, Nizamiyyə mədrəsəsində olduğu illərdə daha çox fəlsəfə üzərində çalışmış, əşya və hadisələri izah etməkdən əlavə, qəlbini hüzur və sükunətə qovuşdurmaq, yüksək həqiqəti öyrənmək üçün səy göstərmişdir.

Qəzalinin yaşadığı XI əsr siyasi, elmi və dini baxımdan İslam düşüncəsinin zirvəyə çatdığı dövrə təsadüf edir. Belə bir dövrdə yaşayan mütəfəkkir filosof təsəvvüf və kəlam sahəsində olduğu kimi, fəlsəfə sahəsində də şöhrət qazanmış və önəmli əsərlər yazmışdır. Mütəfəkkirin ən mühüm əsərləri bunlardır: “İhyau Ulumid-din”, “Məqasidul-Fəlasifə”, “Təhafutul-Fəlasifə”, “Miyarul-İlim və Mihaqqun-Nazar fil-Məntiq”, “əl-İktisad fil-İttikad”, “İlcamul-Avam an İlmil-Kəlam”, “Mizanul-Əməl”, “ər-Risalətul-lədünniyyə”, “Mişqatul-Ənvar”, “Cəvahirul-Quran”, “əl-Munqız minəd-Daləl” və digərləri [1, s.90].

Qəzalinin fikirləri İslam fəlsəfə tarixinin inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, ağıl, din, ruh, siyasət kimi məsələlərə dair fikirlər irəli sürmüşdür.

Qəzali hesab edirdi ki, ağıl nəzəri bilikləri qavramaq üçün insanın yaradılışda sahib olduğu qabiliyyətdir. İnsan bu özəlliyi ilə heyvandan ayrılır. Yetkinlik yaşına çatmış bir şəxsə və ya normal bir insanda mövcud olan mədəni biliklərə də ağıl deyilir. Mütəfəkkirin “iki birdən çoxdur”, “bir şey eyni zamanda iki yerdə mövcud ola bilməz” kimi mülahizələri bunu ifadə edir.

Filosofun fikrincə, əqli elmləri dini elmlərə zidd görənlər cahillərdir. Ağıl din olmadan doğru yolu tapa bilmədiyini kimi, din də ancaq ağıl ilə aydınlığa qovuşa bilər. Ağıl gözə, din isə işığa bənzəyir. İşıq olmasa, göz görməz, göz olmayandan sonra isə işığın heç bir mənası yoxdur. Başqa sözlə, din binadır, ağıl isə onun təməli. Təməlin binasız mənası olmadığı kimi, bina da təməlsiz bir məna daşımaz və ayaqda dura bilməz. Qəzali bildirirdi ki, din pərdəsi altında təbiət elmlərini və təbabəti təkzib etmək, əslində, dinə qarşı cinayətdir və din bu elmləri nə inkar, nə də iqrar edir [2, s.135, 136].

Qısaı, Qəzaliyə görə, ağıl və din bir-birini tamamlayır. Bunlar bir-birinə zidd deyil. Din ağılın dəyərini inkar etmir. Ağılı istifadə etmək və düşünməyə təşviq etməklə bağlı Qurani-Kərimdə bir çox ayə və hədis vardır. Bunun müqabilində ağıl dini dərk edib tanımağa, yaxşını və pisi ayırmağa, Allaha yönəlib yaxınlaşmağa kömək edir.

Nəticə etibarilə, Qəzali ağıl-din münasibətini belə bir ehtiyac və uzlaşma daxilində açıqlayaraq, dini elmlərlə əqli elmləri, din ilə dinə əks olmayan düşüncə tərzini formalaşdırmışdır [3, s.259, 261, 283].

Filosof fəlsəfi izahlarında insanın fiziki və metafiziki tərəflərinə də toxunmuşdur. Onun fikrincə, Allah insanı iki şeydən yaratmışdır. Bunlardan birincisi, yerə sərilmiş sucuq materiyadan ibarətdir. Bu materiya təbiət qüvvələrinə məruz qalır və onun mövcudluğu kənar qüvvələrdən asılıdır. İkincisi dərk edən, pak, sadə və işıq saçan, bütün cisimləri hərəkətə gətirən və onların kamilləşməsinə xidmət edən ruhdan ibarətdir.

Qəzali insan ruhundan danışarkən onun iki növ gücə malik olduğunu söyləyir: a) bilici (idraki) güc; b) yaradıcı güc.

Bu güclərin hər birinə əql adı da vermək olar. Qəzali niyəsə bu güclərin araşdırılmasına ikincidən – yaradıcı gücdən başlayır. Yaradıcı güc insan həyatının tələb və ehtiyaclarını nəzərə alıb bədəni hərəkətə gətirən gücdür. Bədənin digər gücləri bu gücə tabedir və bu güc fəaliyyət zamanı onlardan istifadə edir. Əgər bu güc heyvani nəfsin güclərinə nəzarət etməsə, pis əxlaq, pis vücut hasil olar, əks halda isə, yəni əgər bu güc digərlərinə hakim olarsa, fəzilət və yaxşı əxlaq yaranar [4, s.26]. Bilici güc isə xarici və daxili dərkəndən ibarətdir.

Qəzaliyə görə, ruhda əsas yeri qəlb təşkil edir. Ruh Allahın əmrindədir. Allahın əmri nə bədəndir, nə də xarici formadır. O, ilahi qüvvədir, xalis substansiyadır, materiya ilə əlaqədar deyildir, qeyri-maddidir, rəşional və qeyri-hissidir. Ruh bölünməz və əbədidir, onun kəmiyyəti yoxdur. Düşünən nəfs insanın ruhudur. O heç bir vaxt məhv olmur, başqa nəyə isə çevrilmiş, bədəndən ayrılır və yenidən ona qayıtma gününü gözləyir.

Qəzali insanın və onun ruhunun fərqləndirici cəhətlərindən biri kimi biliyə sahib olmağı da göstərir. Bu problemin şərhinə o, bilik, bilik sahibi və dərk olunanın araşdırılmasından başlayır. Bilik (elm) zəkali insan qəlbini ayrı-ayrı şeylərin xarici mahiyyətləri, kəmiyyət və keyfiyyətləri, forma və məzmunları haqqında əldə etdiyi mücərrədləşdirilmiş həqiqətlərdən ibarət təsəvvürlərdir. Filosofun fikrincə, bilən insan əşyalar haqqında məlumata sahib olan və onları əldə edib təsvir edəndir. Dərk olunan isə təsvir etmək nəticəsində qəlbə əks olunanlardır. Bunu da bilmək lazımdır ki, biliyin dəyəri dərk edilənin dəyərindən və bilik sahibinin məqam və dərəcəsiindən asılıdır. Ən yüksək bilik yaradıcı haqqında olan bilikdir.

Filosof öz fəlsəfi düşüncəsində bu gün də aktual mövzu olan inanc məsələsinə də toxunmuşdur. O, gənclik illərindən başlayaraq təqlidlə qazanılan və adət-ənənə ilə formalaşan inancı tam olaraq qəbul etməmişdir. Qəzali xüsusilə dini mövzularda əvvəlki alimlərin görüşlərinin tam olaraq təqlid edilməməsi tərəfindən çıxış edərək, müəyyən elmi biliklərdən sonra təqlidi imana sahib olmağı rədd etmişdir [5, s.293]. Çünki o, əksər fikir cərəyanlarının yalnız öz inanclarının doğruluğunu müdafiə etdiyini, digər tərəfdən isə yəhudi övladının yəhudi, xristian övladının xristian, məcusi övladının məcusi olduğunu görmüşdür. Yəni, filosof bu fikri irəli sürməyə çalışmışdır ki, müxtəlif dini inancların olduğu mühitdə doğulub böyüyən hər kəs sonradan həqiqəti dərk edərək həmin mühitdən uzaqlaşsın, doğru sandığı yolla gedə bilər. Təqlidçilər isə heç bir halda həqiqəti dərk etməz, kor-koranə şəkildə ətraflarında hökm sürən inancı yaşayrlar.

Müəyyən elmi biliklərə yiyələnən Qəzali özünə öyrədilən biliklərdən şübhələnərək əsl həqiqət axtarışını özü bilavasitə həyata keçirməyə çalışmışdır. O bu şübhələrdən Allahın lütf olaraq onun qəlbinə yerləşdirdiyi bir nurun köməyi ilə xilas olduğunu söyləyir. Qəzaliyə görə, kəşf, yəni həqiqətləri əldə etmək bu nur ilə mümkündür. Bu nur isə Allahın ilahi kərəmindən qaynaqlanır [6, s.81].

Qəzali bir çox əsərində siyasət məsələsinə toxunaraq, onun insan həyatındakı əhəmiyyəti barədə açıq fikirlər bildirmişdir. Filosoфа görə, siyasət insanı müsbət yola sövq edən əxlaqın yanında yer alır. Bu dünyada insan həyatı üçün təyin edilmiş davranış qaydaları qısa müddət üçün olsa da, zəruridir. Çünki bu qaydalar axirət həyatına hazırlıq şərtləri kimi qəbul edilməlidir. Sağlam dünyəvi təşkilat olmadan insanın axirət həyatı üçün çalışa bilməsi çətinidir. Belə ki, bir ölkədə qanun və nizamın təmin edilməməsi səbəbilə siyasi çaxnaşma varsa, orada Allaha qulluq edə biləcək zehni sükunət də olmayacaqdır.

Siyasi fikirlərinə uyğun olaraq o, dövlətin var olmasının əhəmiyyətini belə ifadə edir: insan yaradılışa uyğun olaraq tək yaşaya bilməz, daima həmcinsinə möhtacdır. Bu həm nəslin davamı, həm də ehtiyaclarının qarşılıqlı münasibətlər halında təmin edilməsi üçün zəruridir. Lakin insanlar cəmiyyət halında yaşayarkən qarşılıqlı münasibətlər formalaşdığına görə aralarında bəzi qarşılıqlı və anlaşılmazlıqlar da olacaqdır. Onlar belə vəziyyətdə öz öhdələrinə buraxılsalar, bir-birinin xoşbəxtliyi üçün çalışmayacaq və bir-birini yox edəcəklər. Bunun qarşısını almaq üçün hüquq, hakim və hökumət gərəkli olduğu kimi, bu siyasi təşkilatı idarə edə biləcək bilikli və rəhbər xüsusiyyətlərə malik şəxsin olması da vacibdir.

Qəzali dövlət idarəçiliyində rəhbər şəxs üçün altısı yaradılışdan olan, dördü isə sonradan qazanılan on vəsfin olduğunu söyləyir. Bunları belə sıralaya bilərik: həddi-bülüğa çatmaq, ağıllı olmaq, azad olmaq, kişi olmaq, görmə və eşitmə kimi hiss üzvlərinin sağlam olması, şəfqət sahibi, yəni cəsarətli və mətanətli olmaq, yəni doğrunu yanlışdan ayırmaqda ədalətli olmaq və doğru yolu tapa bilmək, baş verəcək vəziyyətə görə ən uyğun metodu seçə bilmək, təqva sahibi olmaq, yəni dini sağlam, mənəviyyəti yüksək, elm sahibi olmaq. Onun fikrincə, rəhbər şəxs özü biliklərə yiyələnmiş biri kimi digər bilikli insanlarla da məsləhətləşməlidir [3, s.271, 289, 290].

Nəticə etibarilə, bu qənaətə gəlirik ki, Qəzali həqiqəti tapmaq üçün ağıl, bilik, sağlam

düşüncə, əlverişli ətraf-mühitin olmasını zəruri hal hesab etmiş, həqiqi kamillik üçün düşüncənin, biliyin və dinin eyni zamanda istifadə olunmasını əsas götürmüşdür. O, müntəzəm həyat qaydasının nizamlanması üçün dövlət, qayda-qanun məfhumunun var olması, rəhbər şəxsin tam formalaşmış zehniyyətə sahib olması və bütün kütləni arxasınca apara bilmə qabiliyyətinə malik olması tərəfindən çıxış etmişdir. Həmçinin, filosof süni təqlidçiliyə qəti şəkildə əks münasibət bəsləmiş, həqiqi kamilliyi biliyin, aqlın və nəfsin düzgün istiqamətləndirilməsində görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Watt W.M. Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985.
2. Kılıç Cevdet. "İslam felsefesinə ilgisizliğin və yönətilən tenkitlərin səbəbləri" // İlahiyat fakültesi dergisi, 2003, № 8, s. 119-144.
3. Necip Taylan. İslam Felsefesi. İstanbul: Ensar nəşriyyat, 2006.
4. Gazzali. Mizanül-amel. Mısır: 1328.
5. Cüneyt Kaya. İslam Felsefesi. İstanbul: İsam yayınları, 2013.
6. Ağah Çubukçu. Gazzali və Şühbecilik. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Бахруз Гюльмалиев

ОТРАЖЕНИЕ ФИЛОСОФСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАЗАЛИ

РЕЗЮМЕ

Газали не полностью принял веру, полученную путем подражания и сформированную традициями с юности. По мнению философа, разум и религия дополняют друг друга и не противоречат друг другу. Религия не отрицает ценности разума. Те, кто считает, что интеллектуальные науки противоречат религиозным, невежественны. Как разум не может найти правильный путь без религии, так и религию можно прояснить только через разума.

Bahruz Gulmaliyev

REFLECTION OF PHILOSOPHICAL THINKING IN THE WORK OF GHAZALI

SUMMARY

Ghazali did not fully accept the belief gained from imitation and formed by tradition from his youth. According to the philosopher, reason and religion complement each other and are not contradictory. Religion does not deny the value of the mind. Those who see the intellectual sciences as contrary to the religious sciences are ignorant. Just as the mind cannot find the right path without religion, so religion can only be clarified through the mind.